

ԱՐՅԱՆԻ
ՆԱԽԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՅԱՆԻ ԵՐԻՏԱՎԱՐԳ
ԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՄԻՋՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՐԱՐԱՐԱՆ

«ԱՐՅԱՆ»
ԳԻՏԱՆԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՅԱՆ

SCIENTIFIC
ARTSAKH

НАУЧНЫЙ
АРЦАХ

№ 1(4), 2020

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.yసు.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1(4), 2020

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:

The «Scientific Artsakh» journal is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Higher Attestation Committee of the Republic of Armenia (HAC RA).

Журнал «Научный Арцах» включен в список научных периодических изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (ВАК РА).

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – Publ. «ARTSAKH» – Изд. «АРЦАХ»
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2020

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Համարը հրատարակության է երաշխավորել «Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը

Լվիրվում է Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման հիմնադրման 5-ամյակին

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Լախագահ՝ Արամ ՍԻՍՈՆՅԱՆ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Թեմիմա ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ

Անդամներ՝

Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հրանտ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խաչիկ ԳԱԼՍՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Զուլիետա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վլադիսլավ ԳՐՈՒԶՂԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Կոստրոմա, ՌԴ)
Գևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արման ԵՂՎԱԶԱՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Մարեկ ԺԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Օլշտին, Լեհաստան)
Վալենտինա ԼԱՊԱԵՎԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Մոսկվա, ՌԴ)
Ստտո ԼՈՒԻՏԵՐՅԱՆՆԻՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Համբուրգ, Գերմանիա)
Ռուզաննա ՀԱԿՈՒՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Նազիկ ԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մուշեղ ՀՈՎԱՆԹՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գագիկ ՂԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Աշոտ ՄԱՐԿՈՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Էդիկ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Յուրի ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Մաքսիմ ՎԱՍԿՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Դոնի Ռոստով, ՌԴ)
Գարիկ ԶԵՌՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Տիգրան ԶՈՂԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 1(4), 2020, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատ., 2020, 244 էջ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2020թ. 1-ին (4-րդ) համարում տեղ են գտել հասարակական գիտությունների արդի հիմնախնդիրների վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետությունը, Արցախի Հանրապետությունը, Գերմանիան, Լեհաստանը և Ուկրաինան ներկայացնող մոտ երեք տասնյակ անվանի ու երիտասարդ գիտնականների աշխատանքները:

Գիտական պարբերականում զետեղված են նաև Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման ու Երևանի պետական համալսարանի կողմից 2019թ. սեպտեմբերի 12-15-ը Ստեփանակերտում համատեղ կազմակերպված «Հայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան» միջազգային երիտասարդական 4-րդ գիտաժողովի լավագույն գիտական հոդվածները:

***Dedicated to the 5th Anniversary
of Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh***

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: Aram SIMONYAN, Director of Institute for Armenian Studies of YSU, NAS RA Associate Member, Doctor of History, Professor

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Ph.D in Law, Associate Professor

Deputy Editor-in-Chief: Tehmina MARUTYAN, Ph.D in Philology, Associate Professor

Members:

Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor

Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor

David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor

Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor

Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor

Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Associate Professor

Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor

Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)

Julieta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor

Nazik HARUTYUNYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Mushegh HOVSEPYAN, Doctor of Philology, Professor

Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor

Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor

Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)

Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)

Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economic Sciences, Professor

Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor

Karen NERSISYAN, Ph.D in Economic Sciences, Associate Professor

Hayk SARGSYAN, Doctor of Economic Sciences, Professor

Yuri SUVARYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Economic Sciences, Professor

Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)

Arman YEGHIAZARYAN, Doctor of History, Associate Professor

Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Scientific Artsakh, № 1(4), 2020, Yerevan, Publ. «ARTSAKH», 2020, 244 pages.

The first (4) issue of «Scientific Artsakh» journal 2020 comprises the scientific works of approximately 30 prominent and young scientists from Armenia, Artsakh, Germany, Poland and Ukraine on the topical issues of social sciences.

The publication also contains the best scientific articles of the 4th international youth scientific conference «The past, present and future of the Armenian statehood», jointly organized by the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh and Yerevan State University on September 12-15, 2019 in Stepanakert.

***Посвящается 5-летию основания
Объединения молодых учёных и специалистов Арцаха***

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: Арам СИМОНЯН, директор Института арменоведческих исследований ЕГУ,
член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор

Главный редактор: Аветик АРУТЮНЯН, кандидат юридических наук, доцент

Заместитель главного редактора: Теймина МАРУТЯН, кандидат филологических наук, доцент

Члены:

Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор

Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор

Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент

Назик АРУТЮНЯН, доктор педагогических наук, профессор

Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент

Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор

Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)

Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, доцент

Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)

Джувельтта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор

Гевогг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор

Арман ЕГИАЗАРЯН, доктор исторических наук, доцент

Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)

Гагик КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор

Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор

Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор

Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)

Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)

Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор

Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор

Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент

Мушег ОВСЕПЯН, доктор филологических наук, профессор

Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор

Юрий СУВАРЯН, академик НАН РА, доктор экономических наук, профессор

Научный Арцах, № 1(4), 2020, Ереван, Изд. «АРЦАХ», 2020, 244 страниц.

В первом (4) номере 2020 г. журнала «Научный Арцах» нашли место научные работы около 30 выдающихся и молодых ученых из Армении, Арцаха, Германии, Польши и Украины, исследующие актуальные вопросы общественных наук.

В издании размещены также лучшие научные статьи 4-ой международной молодежной научной конференции «Прошлое, настоящее и будущее амянской государственности», совместно организованной Объединением молодых учёных и специалистов Арцаха и Ереванским государственным университетом 12-15 сентября 2019 года в Степанакерте.

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

Անի Խաչատրյան. Հայրենիք-Սփյուռք մշակութային փոխանցություններն արվեստի բնագավառում 1980-ական թվականներին.....61

Ani Khachatryan. Diaspora-Homeland Cultural Relations in the Field of Art in the 1980s

Ани Хачатрян. Культурное взаимодействие родины и диаспоры в 1980-х гг. в области искусства

Գայանե Հովհաննիսյան. Ելիզավետպոլի նահանգը Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանումներում (1917 թ. փետրվար - 1918 թ. հունվար).....74

Gayane Hovhannisyan. Elizavetpol Governorate in the Transcaucasian Administrative Division (February 1917-January 1918)

Гаяне Оганнисян. Елизаветпольская губерния в Закавказском административном делении (февраль 1917 г. - январь 1918 г.)

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Արման Ասրյան. Բազմաբնակարան շենքերի հիմնանորոգման ու արդիականացման աշխատանքների ֆինանսավորման մեխանիզմները ՀՀ-ում.....83

Arman Asryan. Mechanisms of Financing the Renovation and Modernization Works of Multi-Apartment Buildings in the RA

Арман Асрян. Финансирование ремонта и модернизации многоквартирных домов в РА

Ժաննա Բազիյան. Գիտելիքների տրանսֆերի ֆենոմենը տեխնոպարկում գիտության, կրթության և բիզնեսի ինտեգրացիայի զարգացման համատեքստում.....94

Zhanna Baziyan. The Phenomenon of Knowledge Transfer within the Context of Development of Science, Education and Business Integration in the Technopark

Жанна Базиян. Феномен трансфера знаний в контексте развития интеграции науки, образования и бизнеса в технопарке

Հովիկ Գրիգորյան. ՀՀ ազգային նորարարական համակարգի կատարելագործման հնարավորությունները որպես երկարաժամկետ տնտեսական աճի ապահովման աղբյուր.....104

Hovik Grigoryan. Opportunities for Improving the RA National Innovation System as a Source of Long-Term Economic Growth

Овик Григорян. Возможности совершенствования инновационной системы РА как источник обеспечения долгосрочного экономического роста

Հրանտ Հայրապետյան. Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի աճեցման ռիսկայնության նվազեցման ֆինանսական խնդիրները ՀՀ-ում.....112

Hrant Hayrapetyan. Financial Problems of Reducing Risk of Agricultural Plants in Armenia

Грант Айрапетян. Финансовые проблемы снижения риска выращивания сельскохозяйственных растений в Армении

Աշոտ Մարկոսյան, Էլյանորա Մաթևոսյան. Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության (ՀՆԱ-ի) կառուցվածքային փոփոխությունները և դրանց միտումները.....125

Ashot Markosyan, Elyanora Matevosyan. Structural Changes in the Economy (GDP) of the Republic of Armenia and Trends of Changes

Ашот Маркосян, Элянора Матевосян. Структурные изменения в экономике (ВВП) Республики Армения и их тенденции

**ԵՒԻԶԱԿԵՏՊՈՒԻ ՆԱՅԱՆԳԸ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱՏԱՐԱԾԵԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ
(1917 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐ - 1918 Թ.ՅՈՒՆՎԱՐ)***

ԳԱՅԱՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ասպիրանտ,
բ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
gayane.s.hovhannisyan.1994@mail.ru

Հոդվածի նպատակն է լուսաբանել 1917 թ.-ի ռուսական երկու հեղափոխություններից հետո Ելիզավետպոլի նահանգի վարչատարածքային բաժանման հիմնախնդիրները, նահանգի կարևորությունն ու նշանակությունը հայկական կողմի առաջ քաշած սահմանաբաժանումների տեսանկյունից: Հետապոտության խնդիրներն են՝ ներկայացնել անդրկովկասյան տարածաշրջանի վարչական փոփոխությունների վերաբերյալ ի հայտ եկած հակասությունները, դրանց վերաբերյալ հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների մոտեցումներն ու առաջարկները, բացահայտել անդրկովկասյան ժողովուրդների Էթնիկ սահմանաբաժանման խնդիրները, ի մասնավորի՝ սահմանաբաժանման հայկական և թյուրք-թաթարական տարբերակները, դրանք պայմանավորող գործոնները:

Հետապոտությունը կատարվել է տարբեր փաստաթղթերի, կյուրթերի և գրականության հետապոտությունների հիմնա վրա, պատմահամեմատական և պատմաբնական մեթոդների կիրառմամբ, ինչը ենթադրում է իրադարձությունների բազմակողմանի վերլուծություն և դրանից բխող համապատասխան եկրակացություններ:

Հետապոտության ընթացքում հանգել ենք այն եկրակացության, որ հայկական կողմն առաջ էր քաշում նահանգի հայաբնակ հատվածների (այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղի և Չանգեպուրի) միավորումը մեկ միասնական վարչամիավորի սահմաններում՝ հիմք ընդունելով Էթնիկական ու պատմաաշխարհագրական գործոնները, մինչդեռ մահմեդական կողմը կարևորում էր զուտ տնտեսական ու քաղաքական գործոնները: Հարկ է նկատել նաև, որ հենց տարածաշրջանի վարչատարածքային չլուծված հիմնախնդիրներն էին, որ անդրկովկասյան երկրների անկախության հռչակումից հետո հիմք հանդիսացան միջէթնիկ բախումների և ադրբեջանական կողմի Էթնիկ պտումների քաղաքականության համար ինչպես այլ հայաբնակ նահանգների, այնպես էլ Ելիզավետպոլի նահանգի տարբեր հատվածներում:

Հիմնաբառեր՝ ռուսական հեղափոխություններ, անդրկովկասյան տարածաշրջան, վարչատարածքային բաժանում, վեմստվո, Ելիզավետպոլի նահանգ, սահմանաբաժանում, Էթնիկական սկզբունք, պատմաաշխարհագրական գործոն:

1917 թ.-ի փետրվարին ցարական ինքնակալության տապալումը քաղաքական նոր իրադրություն առաջացրեց ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ անդրկովկասյան տարածաշրջանում: Ստեղծվեց ժամանակավոր կառավարություն, որը լուծարեց տեղական կառավարման մարմինները: Մարտի 9-ին լուծարվեց նաև Կովկասի փոխարքայությունը և ստեղծվեց Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե՝ Օզակոմ (Особый

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.02.2020թ., գրախոսվել՝ 30.03.2020թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2020թ.:

Закавказский Комитет), որի կազմի մեջ մտան երկրամասի հիմնական ազգությունները ներկայացնող Պետական դումայի հինգ անդամներ: Ժամանակավոր կառավարության հռչակած ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքն Անդրկովկասի քաղաքական կուսակցություններին հնարավորություն տվեց քննարկելու երկրամասի ազգություններին հուզող մի շարք հիմնախնդիրներ, այդ թվում՝ ազգային, ագրարային, սոցիալական և հատկապես վարչատարածքային: Վերջինը տարածաշրջանի համար չափազանց մեծ կարևորություն ուներ, ուստի պատահական չէր, որ ժամանակակիցների բնութագրմամբ՝ «1917 թ.-ին այն կազմում էր Այսրկովկասի ժողովուրդների կենտրոնական մտահոգությունը»¹⁶⁵:

Հարկ է նկատել, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում երկրամասի վարչատարածքային բաժանման խնդիրը կապվում էր հիմնականում տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ զեմստվոների ստեղծման ու կայացման հիմնահարցի հետ: Խնդիրը լուծելու նպատակով 1917 թ.-ի գարնանը Պետրոգրադում Ներքին գործերի նախարարությանը կից ստեղծվում է տեղական ինքնավարությունների մի հանձնախումբ՝ Բ. Վեսելովսկու նախագահությամբ: Հանձնախմբի քննարկած ենթարկված հայկական նախագիծը կազմվել էր Հ.Յ.Դաշնակցության կողմից (հեղինակներ Ա. Շահխաթունյան և Ա. Խատիսյան), և չնայած վրաց և մահմեդական կողմերի առարկություններին՝ այն, այնուամենայնիվ, որոշակի փոփոխություններով հավանության արժանացավ և ընդունվեց որպես կառավարական օրինագիծ¹⁶⁶: Այդ օրինագիծն իր հերթին ուղարկվեց Թիֆլիս՝ Օգակովին՝ մեկ ամսվա ընթացքում վերջնական որոշմամբ հետ վերադարձնելու նպատակով: Այդտեղ նախագծի քննությունը տրվեց մեկ այլ հանձնախմբի, որը, թեև, երկարատև խորհրդակցություններ անցկացրեց, սակայն, վրացական և կովկասյան թյուրք-թաթարների համատեղ դիմադրության հետևանքով վերջնական նոր իրադրության՝ Յոկտեմբերյան հեղաշրջման հետևանքով, որից հետո առավել ակնհայտությամբ դրսևորվեցին երկրամասի երեք ազգությունների և նրանց ներկայացնող հիմնական քաղաքական կուսակցությունների միջև առկա հակասություններն ու խնդիրները:

Հեղաշրջումից հետո՝ 1917 թ.-ի նոյեմբերի 15-ին, Անդրկովկասի ամենաազդեցիկ երեք կուսակցությունները՝ վրաց մենշևիկները, հայ դաշնակցականները և մահմեդական մուսաֆաթականները, ստեղծեցին իշխանության նոր մարմին՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատ: Թեև այն երկրամասի ժողովուրդներին հղած իր առաջին դեկրետում հայտարարում էր, որ տարածաշրջանի ազգային խնդիրները պետք է վճռվեն ազգությունների ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա¹⁶⁸, սակայն ակնհայտ էր որ այդ խնդրի լուծումը գործնականում ոչուրին չէր՝ պայմանավորված առաջին հերթին երկրամասի ժողովուրդների տարբեր քաղաքական կողմնորոշումներով և տարածքային-սահմանային խնդիրներով:

Վերջապես նոյեմբերի 24-ին Ներքին գործերի նախարարությանը կից հանձնաժողովի խորհրդակցությունը երկարատև քննարկումներից հետո որոշում է ընդունում տեղական ինքնակառավարման նոր մարմիններ հաստատել Անդրկովկասի

¹⁶⁵ Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հատոր 3-րդ (1901-1918), Վենետիկ, 1926, էջ 613:

¹⁶⁶ Մանրամասն տե՛ս Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 3, գ. 1, թ. 19-20, **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 23-24:

¹⁶⁷ Տե՛ս **Մելիքյան Վ.**, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը (1917թ. նոյեմբեր-1918 թ. փետրվար), Երևան, 2010, էջ 132-133:

¹⁶⁸ Տե՛ս «Հորիզոն», 19 նոյեմբերի 1917 թ.:

այն նահանգներում, որտեղ չկային սահմանների վերանայման խնդիրներ: Իսկ որպես այդպիսի տարածքներ ճանաչվեցին Բաթումի ու Ղաղստանի շրջանները, Բաքվի, Քուբայիսի և Սևծովյան նահանգները, Սուխումի ու Չաբաթալայի օկրուգները, Թիֆլիսի նահանգի Թիֆլիսի, Սղնախի, Թելավի, Թիանթթի, Ղուշեթի, Գորիի և Ախալցխայի գավառները, Կարսի շրջանի Արդահանի և Օլթիի օկրուգները¹⁶⁹:

Ինչպես կարելի է հասկանալ այս ցանկից, անդրկովկասյան հայահոծ մի շարք գավառներ սահմանների տեսակետից համարվում էին վիճելի, այդ թվում՝ Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի և Բորչալուի, Գանձակի նահանգի Գանձակի, Ղազախի, Ջևանշիրի, Շուշիի, Չանգեզուրի և Կարյազխոյի, Կարսի շրջանի Կարսի ու Կաղզվանի գավառները, ինչպես նաև Երևանի նահանգը: Նոյեմբերի 24-ի հրամանագրում ամրագրված էր նաև, որ մեկ ամսվա ընթացքում վիճելի նահանգներում ու գավառներում պետք է իրականացվեին նոր վարչատարածքային փոփոխություններ¹⁷⁰:

Վերոնշյալ հռչակագրի ընդունումից հետո Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից ձևավորվում է հատուկ հանձնաժողով, որն իր աշխատանքներն ավարտում է 1918 թ.-ի հունվարին՝ ընդունելով «Անդրկովկասի զեմստվային հաստատությունների ժամանակավոր կանոնադրությունը»¹⁷¹: Ըստ Եռլթյան, գործնականում զեմստվուներ մտցվեցին երկրամասի վրացական և մահմեդական շրջաններում՝ այդպիսով կարծես վերջնականապես լուծելով այդ տարածքների էթնիկ սահմանաբաժանման խնդիրը, մինչդեռ հայկական շրջանները հայտարարվեցին վիճելի՝ անորոշ սահմանային խնդիրներով: Այդ հանգամանքն ավելի սրեց ազգամիջյան հարաբերությունները՝ անդրկովկասյան երեք ժողովուրդների միջև ի հայտ եկած տարածքային-սահմանային խնդիրներում:

Այժմ քննության ամենք Անդրկովկասի վարչական բաժանման հայկական նախագիծը՝ Նախևառաջ Նշենք, որ հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակները տարածաշրջանի վարչատարածքային բաժանումների հիմքում ի սկզբանե դրել էին ազգային-էթնիկական սկզբունքը՝ հաշվի առնելով նաև պատմական, տնտեսական և աշխարհագրական գործոնները: Այդ սկզբունքները գոնե առերևույթ ընդունելի էին նաև վրաց-մահմեդական կողմի և կենտրոնական իշխանությունների համար: Անդրադառնալով այս խնդրին՝ անհրաժեշտ է նկատել, որ հատկապես բարդ էր ազգային-էթնիկական սկզբունքի խնդիրը, քանզի տարածաշրջանի ազգային կազմը ամենևին միատարր չէր, ինչը մեծապես պայմանավորված էր տասնամյակներ շարունակ ցարական իշխանությունների վարած էթնիկ «համահարթեցման» քաղաքականությամբ:

Ըստ այդմ հայկական կողմի նախագիծը տարածվում էր Անդրկովկասի առավել հայաբնակ հատվածների՝ ամբողջ Երևանի նահանգի, Թիֆլիսի նահանգի հարավային և Ելիզավետպոլի նահանգի հարավարևմտյան հատվածների վրա: Համաձայն դրա Հայաստանը պետք է բաղկացած լիներ երեք՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի ու Գանձակի նահանգներից: Դրանցից Երևանի նահանգը պետք է բաժանվեր վեց (Էջմիածին, Երևան, Նոր-Բայազետ, Շարուր, Նախիջևան և Սուրմալու), Ալեքսանդրապոլի նահանգը՝ հինգ (Ալեքսանդրապոլ, Ախալքալաք, Լոռի, Կարս և Կաղզվան) և Գանձակի նահանգը՝ չորս (Քարվանսարա, Գանձակ, Շուշի ու Չանգեզուր) գավառների¹⁷²:

1867 թ.-ին Ալեքսանդր II-ի հրամանագրով կազմավորված Ելիզավետպոլի նահանգի կազմի մեջ մտնում էին Բաքվի նահանգի Նուխիի և Շուշիի, Թիֆլիսի

¹⁶⁹ Տե՛ս **Մելիքյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 137:

¹⁷⁰ Տե՛ս «Աշխատավոր», 2 դեկտեմբերի 1917 թ.:

¹⁷¹ Մանրամասն տե՛ս **Մելիքյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 138-142:

¹⁷² Տե՛ս **Աբեղեան Ա.**, Մենք եւ մեր հարեանները (Ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ), «Հայրենիք», 1928, N 4, թ. 96-97:

Նահանգի Ելիզավետպոլի և Երևանի նահանգի Օրդուբադի գավառի մի մասը: Հյուսիսում նահանգը սահմանակցում էր Թիֆլիսի նահանգին, Չաքաթայայի օկրուգին և Դաղստանի մարզին, արևելքում Բաքվի նահանգին, իսկ հարավում Արաքս գետով Պարսկաստանին: Նահանգը բաժանված էր ութ գավառի՝ Արեշի, Ելիզավետպոլի, Չանգեզուրի, Կարյագինոյի (Չեքրայիի), Ղազախի, Նուխիի, Շուշիի և Ջևանշիրի¹⁷³: Նկատելի է նաև, որ նահանգի կազմում էին Լեռնային Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը, որոնց հոծ հայ բնակչությանը հակակշռելու համար նպատակ ունեին Միլլի ու Մուղանի հարթավայրերի մի մասը միացնել Ղարաբաղին և դրանք ներառել նորաստեղծ նահանգի կազմում¹⁷⁴:

Երկրամասի հիմնական կրոնական և էթնիկ խմբերն էին մահմեդականներն ու հայերը, առավել փոքրաթիվ էին ռուսները, քրդերը, եզդիները, վրացիները, կովկասյան լեռնականները, հրեաները, գերմանացիները: 1914 թ.-ին դրությամբ նահանգի ամբողջ բնակչության (1175836 մարդ) 59.6%-ը կամ 700387-ը կազմում էին մահմեդականները, 33.7%-ը կամ 396815-ը հայեր էին, 3.1%-ը կամ 36647-ը՝ ռուսներ¹⁷⁵:

Նահանգի էթնիկ կազմը պայմանականորեն բաժանվում էր երկու հիմնական հատվածի՝ լեռնային կամ հարավարևմտյան և Կուրի ու Արաքսի հարթավայրային հատվածների: Ընդ որում, դրանցից առաջինն իրենից ներկայացնում էր գերազանցապես հայերով, իսկ երկրորդը՝ մահմեդականներով բնակեցված տարածքներ: Այդ է պատճառը, որ հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներն առաջարկում էին երկրամասի վարչական բաժանման հիմքում դնել Նրա երկու՝ լեռնային ու հարթավայրային հատվածների բաժանումը¹⁷⁶: Այդպիսի տարանջատումը պայմանավորված էր ազգությունների ինչպես էթնիկական և պատմաաշխարհագրական, այնպես էլ տնտեսավարման կացութաձևերի առանձնահատկություններով: Բանն այն է, որ թյուրք-թաթարական ցեղերի տարածաշրջան ներթափանցելուց հետո հայերն աստիճանաբար տեղափոխվել ու կենտրոնացել էին նահանգի լեռնային հատվածներում: Այդ հանգամանքն ուներ նաև իր կարևոր բնատնտեսական հիմքը. թյուրք-թաթարները իրենց գոյության ամբողջ ընթացում վարել էին գերազանցապես քոչվոր կենցաղավարությամբ՝ զբաղվելով հիմնականում անասնապահությամբ: Բարձր լեռնային գոտիները թողնելով հայերին՝ եկվորները հիմնականում կենտրոնացել էին հարթավայրային շրջաններում: Իհարկե, հայկական լեռնային գոտիները նրանց համար ևս ունեին կարևոր նշանակություն՝ որպես ամառային արոտավայրեր, և այս հանգամանքը երկրամասի վարչատարածքային բաժանումների խնդրում մշտապես արձարծվում էր մահմեդականների կողմից:

Այսպիսով, ըստ հայկական կողմի ներկայացրած վարչատարածքային փոփոխությունների ծրագրի, Ելիզավետպոլի նահանգի բաժանումից հետո պետք է ստեղծվեին երկու նոր նահանգներ՝ լեռնային կամ հայկական և հարթավայրային կամ մահմեդական: Ելիզավետպոլ (Գանձակ) քաղաքը ընկած էր այդ երկու շրջանների միջև և Գանձակ գետով բաժանվելու էր հայկական ու մահմեդական հատվածների:

Հայկական Գանձակ նահանգը բաղկացած էր լինելու հետևյալ շրջաններից.

- Զարվանսարայի գավառ, որի կազմում պետք է մտնեին Ղազախի գավառի հետևյալ գյուղական հասարակությունները (I, II, III, IV գավառամասերի որոշ

¹⁷³ Ст'ю Обзор Елизаветпольской губернии за 1913 год, Тифлис, 1915, ст. 11 .

¹⁷⁴ Ст'ю **Ռուբեն**, Գանձակ-Ղարաբաղի վեճը, «Դրօշակ», 1926, N 2, թ. 46:

¹⁷⁵ Հաշվարկները կատարված են ըստ "Кавказский календарь на 1915 год" տարեգրքի, տե՛ս Кавказский календарь на 1915 год, Пространство и население Кавказского края к 1-му января 1914 г. (коренное и вр. проживающее), Тифлис, 1914, ст. 226-233.

¹⁷⁶ Ст'ю **Шахатунян А.**, Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, ст. 126.

հատվածներ)՝ Բարանայի, Բաշքենդի, Ղուլայի, Հախումի (Թաթիքենդ), Տավուշի (Թովուզի), Հին Դիլիջանի, Նոր Դիլիջանի, Ղարաղոյունլի, Կոթիգեդի (Կոթքենդ), Ոսկեպարի (Աբսիբարա), Միխայլովկայի, Ճամբարակի, Ուզունթալայի, Զարվանսարայի և Սևբարի (Ղարադաշ):

- Գանձակի գավառ, որը ներառելու էր Ելիզավետպոլի գավառի հետևյալ գյուղական հասարակությունները՝ (III գավառամասը առանց Գյորանբոյ Ախմեդլիի, Չեյվայի և Մինգեչաուրի գյուղական հասարակությունների, Ֆրեզևոյի գյուղական հասարակությունը՝ IV գավառամասից) Ելենենդորֆի, Միխայլովկայի, Բանանցի (Բայան), Դամջալուի, Փիփի (Չագլիկ), Դաստափորի, Աղջաքենդի (Արցախի Վերին շեն և Ներքին շեն գյուղերի թրթրական անվանումը), Պարիսի, Էրթեջի, Չարդախլուի, Գետաբեկի, Սլավյանկայի, Մեքսիսլիի, Ղարամուրադի (Այրում), Նովոսարատովկայի, ինչպես նաև Գանձակ քաղաքի հայկական հատվածը:
- Շուշիի գավառ, որի կազմի մեջ էին մտնելու Շուշիի գավառի I գավառամասը՝ առանց Գյուլափուլի գյուղական համայնքի, II գավառամասը՝ առանց Սկրբելևկայի գյուղական հասարակության և Արբադուզ գյուղի, Ջանաշիրի գավառի հետևյալ հատվածները՝ III գավառամասն առանց Մարաղայի գյուղական հասարակության, Թալիշի գյուղական հասարակությունը՝ II գավառամասից, Չանգեզուրի գավառից հետևյալ հատվածը II գավառամասից. Ջիջիմուլի մի մասը (Ղուշչիլար, Մազուբլի, Սաֆյան, Մելիքփայասի, Բաղըրբեկի գյուղերը), Բերդաձորի (Ղալադարասի) և Հաջիսամուլի գյուղական հասարակությունները, Կարյազինոյի գավառից երեք գյուղական հասարակություններ՝ Հադրութի, Իտելեցիքի (Էդիլլու) և Առաքյուլի:
- Չանգեզուրի գավառ, որի կազմի մեջ կմտնեն այդ գավառի մնացած մասերն առանց հետևյալ գյուղական հասարակությունների՝ Թեմուր-Մուսկանլի, Դոնդորի, Շիվեն, Խոջաղա, Մոլլաբուրունի և Ռաբանդ¹⁷⁷:

Այսպիսով հայկական այս նոր նահանգը պիտի կազմված լիներ չորս գավառներից՝ Զարվանսարայի, Գանձակի, Շուշիի և Չանգեզուրի: Նախագծի համաձայն նոր նահանգի վարչական կենտրոնը պիտի լիներ նախկին Ելիզավետպոլ քաղաքի հայկական մասը՝ Գանձակ անվամբ:

Հարկ է ընդգծել, որ Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման խնդրում հայկական կողմը մեծապես կարևորում էր նաև տնտեսական զարգացման հեռանկար ունեցող ազգային տարածքի ստեղծումը: Հայկական կողմի տնտեսական ծրագիրն առավելապես գյուղատնտեսական էր՝ նկատի ունենալով հատկապես նրա երկու գլխավոր ճյուղերը՝ երկրագործությունն ու անասնապահությունը: Այս առումով հայկական նախագիծը կարևորում էր Ելիզավետպոլի նահանգի տնտեսական դերը. մասնավորապես նահանգի կազմում գտնվող Լեռնային Գանձակը, Ղարաբաղն ու Գետաբեկը հայտնի էին իրենց պղնձահանքերով: Նահանգի տարածքում զարգացած էր նաև շերամապահությունը (հատկապես Շուշի և Չանգեզուրի գավառներում): Նահանգն արգասաբեր էր նաև հացահատիկային մշակաբույսերի աճեցման տեսանկյունից: Ինչ վերաբերում է քաղաքային կյանքին ու մշակույթին, ապա այս խնդիրը հայության համար պիտի փորձեին լուծել Երևան քաղաքը և Գանձակի (Ելիզավետպոլ) հայկական մասը¹⁷⁸:

Նահանգի մահմեդական հատվածը, ըստ հայկական ծրագրի, պետք է բաղկացած լիներ հետևյալ գավառներից.

- Նուխիի գավառ, որին պետք է միացվեին Արեշի գավառից հետևյալ գյուղական համայնքները՝ Հաջալի, Բեգլարքենդ, Ղայաբաշի և Բոյուբ-Սոգուբլի:

¹⁷⁷ Տե՛ս «Кавказское слово», 1917, NN 227, 229, նաև՝ Шахатунян А., указ. соч., ст. 128-130,

Ասանուն Դ., Վարչական բաժանումը Անդրկովկասում, «Գործ», 1917, N 9-10, թ. 172-173:

¹⁷⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 104, թ. 71:

- Ելիզավետպոլի գավառ, որի մեջ պետք է մտնեին այն գյուղական համայնքները, որոնք դուրս էին մնացել հայկական Գանձակ գավառից:
  - Բարդայի գավառ, որի մեջ պետք է լինեին Շուշիի գավառից դուրս մնացած գյուղական համայնքները (Աղղամ, Գեոթթալա (Գեոթթափա), Ջանգիշայ, Բիասի, Ղարախանլի, Սարիջալի-Ղուզուլի, Շիխյար-Քարվենդ, Նովրուզլի, Հինդարի, Լեմբարան և Գյուլափիլի), Ջևանշիրի գավառի I գավառամասն ամբողջությամբ, II գավառամասը՝ առանց Թալիշ համայնքի և III գավառամասից Մարաղայի համայնքը:
  - Արեշի գավառ՝ կազմված Արեշի գավառի չհիշատակված գյուղական համայնքերից:
  - Կարյազինոյի գավառ՝ առանց Շուշիի գավառին միացված Կարյազինոյի երեք գյուղական համայնքների, Գանձակի նահանգին չմիացված Չանգեզուրի գավառի վեց գյուղական համայնքները, ինչպես նաև Շուշիի գավառից դուրս մնացած գյուղական համայնքները (Սկորբեյկայի, Աֆաթիի, Խոջավենդի, Խալֆարադի, Կարադողլի, Ղաջար):
  - Ղազախի գավառ, որի մեջ պետք է մտնեին Քարվանսարայի գավառի կազմում չմտած Ղազախի գավառի գյուղական համայնքները¹⁷⁹:
- Ելիզավետպոլի նահանգի նմանատիպ վարչատարածքային բաժանման դեպքում նոր նահանգները կունենային հետևյալ էթնիկ պատկերը¹⁸⁰.

Գանձակի նահանգ (աղյուսակ 1)

Գավառներ	Ամբողջ բնակչ.	Հայեր	Տոկոս. հարաբ.	Մահմեդակ.	Տոկոս. հարաբ.	Այլ ազգություն	Տոկոս. հարաբ.
Քարվանսարա	74000	61000	83	9000	11	4000	5
Գանձակ	114000	67000	59	29000	25	18000	16
Շուշի	213000	150000	70	58000	27	5000	3
Չանգեզուրի	127000	88000	69	38000	30	1000	1
Շնդհանուր	528000	366000	70	134000	25	28000	6

Ելիզավետպոլի նահանգ (աղյուսակ 2)

Գավառներ	Ամբողջ բնակչ.	Հայեր	Տոկոս. հարաբ.	Մահմեդակ.	Տոկոս. հարաբ.	Այլ ազգություն	Տոկոս. հարաբ.
Նուխի	220000	40000	18	163000	74	17000	8
Ելիզավետպոլ	171000	6000	4	156000	91	9000	5
Բարդա	95000	3000	3	92000	97	-	-
Կարյազինո	123000	-	-	119000	97	4000	3
Արեշի	74000	4000	5	70000	95	1000	2
Ղազախի	64000	-	-	63000	98	-	-
Շնդհանուր	747000	53000	7	663000	89	31000	4

Ինչպես նկատելի է աղյուսակներից, նոր կազմավորվող նահանգներում հայերն ու մահմեդականները լինելու էին բնակչության գլխավոր էթնիկ խմբերը (համապատասխանաբար 70 և 89%)՝ զգալի գերակշռություն ունենալով այլ ազգությունների նկատմամբ: Վիճակագրական այս տվյալների կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ նահանգի լեռնային հատվածներում հայերը միակ նստակյաց ժողովուրդն էին և նրանց թիվը առավել արժանահավատ էր, ի

¹⁷⁹ Տե՛ս «Кавказское слово», նույն տեղում, նաև՝ Шахатунян А., նույն տեղում, Անանուն Դ., Վարչական բաժանումը Անդրկովկասում, նույն տեղում:
¹⁸⁰ Տե՛ս Шахатунян А., указ. соч., ст. 131.

տարբերություն մահմեդական բնակչության, որոնց թիվը զգալիորեն փոփոխական էր՝ շնորհիվ պարբերաբար տեղի ունեցող քոչվորական տեղաշարժերի¹⁸¹:

Իսկ ինչպիսի՞ մոտեցումներ ունեցավ մահմեդական կողմը՝ նահանգի վարչատարածքային բաժանումների առկայությամբ: Երկրամասի վարչական բաժանման մահմեդական կողմի նախագիծը կազմվել էր Օզակոմին կից վարչական բաժանման հանձնաժողովի ներկայացուցիչ Ա. Շեյխի ու Իսլամովի կողմից: Ըստ այդ ծրագրի¹⁸²՝ Ելիզավետպոլի նահանգը պետք է բաժանվեր տասներկու գավառների (կանտոնների) այնպես, որ երեք գավառներ (Քարվանսարա, Գանձակ և Շուշի) ունենային հայկական մեծամասնություն, մեկ գավառ (Չանգեզուր) պետք է մնար անփոփոխ, իսկ ութ գավառներ (Կարյազինո, Ղազախ, Ելիզավետպոլ, Ադրամ, Արեշ, Նուխի, Վերին Ղազախ և Ջևանշիր) լինեին թյուրք-թաթարական մեծամասնությամբ: Եթե համեմատելու լինենք այդ ծրագիրը հայկական նախագծի հետ, ապա ի հայտ կգան մի շարք էական տարբերություններ.

- Նախ Գանձակ քաղաքի հայկական մասը, որը, ըստ հայկական կողմի, պետք է դառնար համանուն գավառի և նահանգի կետրոն մնում էր մահմեդական Ելիզավետպոլի գավառում:
- Ջևանշիրի գավառը, որը հայկական ծրագրի համաձայն, բաժանման ենթարկվելով այլևս դադարում էր գոյություն ունենալ այդ անունով (նրա մի մասը միացվելու էր Շուշիի գավառին, իսկ մյուս մասից պիտի կազմակերպվեր Բարդայի գավառը), մահմեդական ծրագրով շարունակելու էր պահպանել իր անունն ու գոյությունը՝ որպես մի շրջան, որն ընդգրկելու էր III գավառամասի բարձր լեռնային հատվածը (ամառային արոտատեղիները) և Երևանի նահանգի Նոր Բայազետի գավառի հարևան մասը (Բասարգեչարի և Մազրայի գյուղական համայնքերը):
- Կազմվելու էր Նոր Վերին Ղազախի գավառը, որն ընդգրկելու էր Ղազախի ու Գանձակի գավառների բարձր լեռնային մասերը (ամառային արոտատեղիները) և Նոր Բայազետի գավառի Ջիլի գյուղական համայնքը:
- Մահմեդական ծրագրով համաձայնեցված էր, որ Կարյազինոյի գավառի երեք գյուղական համայնքեր (Յադրութ, Էդիլու և Արաթյու) միացվեն Շուշիի գավառին: Մահմեդական ծրագրով Նուխիի և Արեշի գավառները մնում էին անփոփոխ, այն դեպքում, երբ հայկական ծրագիրը պահանջում էր, որ Արեշի գավառի հայ գյուղերից մի քանիսը կցվեն Նուխիի գավառին¹⁸³:

Ինչպես կարելի է նկատել, մահմեդական ծրագիրը շեշտադրել էր հատկապես տնտեսական խնդիրները. ծրագրի համաձայն երկու գավառներ՝ Վերին Ղազառը և Ջևանշիրը, պետք է ստեղծվեին գերազանցապես ամառային արոտատեղիներից: Ընդ որում, դրանց տարածքը պետք է ընդարձակվեր ի հաշիվ Նոր Բայազետի գավառի: Այս հանգամանքը մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ մահմեդական կողմի համար չափազանց կարևոր էր ամառային արոտատեղիների խնդիրը և այդ նահանգների ստեղծման ծրագիրը մեծապես պայմանավորված էր հարթավայրերի անասնապահ մահմեդական բնակչությանն ամառային արոտատեղիներով ապահովելու մտայնությամբ՝ դրանք դիտելով որպես հարթավայրային անասնապահության հետագա զարգացման գրավական:

Անհրաժեշտ է նկատել սակայն, որ մահմեդական ծրագրում ամենևին էլ երկրորդական չէր քաղաքական ենթատեքստը. այն պարզապես շղարշված էր

¹⁸¹ Տե՛ս ԶԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 443, թ. 47:

¹⁸² Տե՛ս **Անանուն Դ.**, Դարձեալ Անդրկովկասի վարչական բաժանումը, «Գործ», 1917, N 11-12, թ. 202:

¹⁸³ Տե՛ս «Кавказское слово», Նույն տեղում, նաև՝ **Шахатунян А.**, Նույն տեղում, **Անանուն Դ.**, Վարչական բաժանումը Անդրկովկասում, Նույն տեղում:

տնտեսական «հիմնավորումներով»: Մահմեդական վարչատարածքային փոփոխությունների ծրագիրը նպատակ էր հետապնդում անխախտ պահել արևելյան Անդրկովկասի մահմեդական բնույթը և արգելք հանդիսանալ հայկական կենտրոնաձիգ նպատակների իրագործմանը: Այդ ծրագիրը հայերին դիտում էր ոչ համախումբ միասնություն՝ առանձին-առանձին շրջաններում: Այն չէր տարրորոշում նահանգի հայկական ու մահմեդական հատվածները, այլ այդ երկու էթնիկ խմբերին ներկայացնում էր «միախառնված» վարչատարածքային միավորներով: Ինչպես իրավմամբ նկատում է Ժամանակի ճանաչված հասարակական գործիչ, պատմաբան Դ. Անանունը (Դ. Տեր-Դանիելյան) «նրանք (մահմեդականները) կամենում էին բաժան-բաժան վիճակի մեջ պահել հայերին և էթե մեզ համար ճանաչում էին հարազատ մի անկյուն, ապա դա գավառական նեղ շրջանն է»¹⁸⁴:

Մինչդեռ հայկական կողմը հստակ գիտակցելով նահանգի լեռնային հատվածների պատմաաշխարհագրական նշանակությունը՝ որպես պատվար Հայկական բարձրավանդակի և նրա կենտրոն Արարատյան դաշտի պաշտպանության համար Անդրկովկասի վարչաքաղաքական բաժանումներում կարևորագույն դերակատարում էր տալիս այդ երկրամասին՝ ամեն կերպ փորձելով ապահովել նրա գոյությունը հայկական պետության սահմաններում:

Տարածաշրջանի չլուծված վարչատարածքային հիմնախնդիրներն իրենց ամբողջ սրությամբ արտահայտվեցին հատկապես անդրկովկասյան երկրների անկախության հռչակումից հետո: Այդ հակասությունների բարձրակետը Ելիզավետպոլի նահանգի տարբեր հատվածներում 1918-1920 թթ.-ին տեղի ունեցած միջէթնիկ բախումներն էին և թուրք-թաթարական կողմի էթնիկ զտումների քաղաքականությունը, որը հանգեցրեց հայ բնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազմանը Նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի հայաբնակ շրջաններում: Ինչ վերաբերում է տարածքային-սահմանային խնդիրներին, ապա դրանք այդպես էլ չլուծվեցին ըստ հայկական կողմի նախագծերի կամ առաջարկների: Երկրամասի սահմանային խնդիրները վերջնական լուծումներ գտան ավելի ուշ՝ տարածաշրջանում ռուսական գործոնի վերադարձից հետո միայն՝ իրենց հիմքում ունենալով ոչ թե հայկական, այլ օտար պետությունների քաղաքական առաջնահերթությունները՝ զոհաբերվելով և ծառայելով վերջիններիս շահերի պաշտպանության խնդրին:

ELIZAVETPOL GOVERNORATE IN THE TRANSCAUCASIAN ADMINISTRATIVE DIVISION (FEBRUARY 1917-JANUARY 1918)

GAYANE HOVHANNISYAN

*PhD student, Faculty of History, YSU,
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of this article is to explore the problems of administrative division of Elizavethpol governorate after the two Russian revolutions, importance and significance of the region from the point of view of the Armenian side. The objectives of the study are to present the contradictions regarding the administrative changes in the Transcaucasian region, the approaches and proposals of the Armenian public and political circles, to identify the problems of ethnic division of the Transcaucasian nations, in particular the, the variants of the Armenian and Turk-Tatar administrative division, and the factors that determine them.

¹⁸⁴ Տե՛ս Անանուն Դ, Դարձեալ Անդրկովկասի վարչական բաժանումը, Երևան, 1997:

The study was conducted on the basis of various documents, materials and literature studies using historical-comparative and historical-critical methods, which involved a comprehensive analysis and relevant conclusions.

The study concluded that the Armenian side promoted the unification of the Armenian-populated parts of the governorate (including Nagorno-Karabakh and Zangezur) into one administrative border, based on ethnic and historical-geographical factors, while the Muslim side considered only the economic and political factors. It should also be noted that the unresolved administrative-territorial problems of the region gained special importance after the independence of the Transcaucasian countries, which led to ethnic clashes in other Armenian-populated provinces and in various parts of the Elizavetpol governorate.

Key words: *Russian revolutions, Transcaucasian region, administrative-territorial division, Zemstvo, Elizavetpol governorate, border division, ethnic principle, historical-geographical factor.*

ЕЛИЗАВЕТПОЛЬСКАЯ ГУБЕРНИЯ В ЗАКАВКАЗСКОМ АДМИНИСТРАТИВНОМ ДЕЛЕНИИ (ФЕВРАЛЬ 1917 Г. - ЯНВАРЬ 1918 Г.)

ГАЯНЕ ОГАННИСЯН

*Факультет истории ЕГУ, аспирант,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является изучение проблем административного деления Elizavetpolskoy gubernii после двух русских революций, важность и значимость края с точки зрения армянской стороны. Задачи исследования - представить противоречия относительно административных изменений в Закавказском регионе, подходов и предложений армянских общественных и политических кругов, выявить проблемы этнического разделения закавказских народов, в частности, вариантов армянского и тюрко-татарского административного деления и факторы, их определяющие.

Исследование проводилось на основе различных документов, материалов и литературных исследований с использованием историко-сравнительных и историко-критических методов, что предполагало всесторонний анализ и соответствующие выводы.

В исследовании сделан вывод о том, что армянская сторона способствовала объединению населенных армянами частей губернии (включая Нагорный Карабах и Зангезур) в одну административную границу, основанную на этнических и историко-географических факторах, в то время как мусульманская сторона рассматривала только экономические и политические факторы. Следует также отметить, что нерешенные административно-территориальные проблемы региона приобрели особую актуальность после обретения закавказскими странами независимости, что привело к этническим столкновениям в других армянонаселенных провинциях и в различных частях Elizavetpolskoy gubernii.

Ключевые слова: *русские революции, Закавказский регион, административно-территориальное деление, земство, Elizavetpolskaya guberniya, пограничное деление, этнический принцип, историко-географический фактор.*